

EWA MAŁUSZYŃSKA

„CIEŃ” WIELKIEGO MIASTA. PROCESY URBANIZACYJNE W STREFIE POZNANIA

Urbanizacja, w dzisiejszym rozumieniu tego słowa, to nie tylko proces wzrostu liczby miast i przyrostu ludności miejskiej. „W szerokim ujęciu jest to złożony proces społeczno-kulturowy, wyrażający się w upowszechnianiu warunków i wzorców życia miejskiego, zmianie stosunków i więzi społecznych, w przekształcaniu środowiska mieszkalnego człowieka na modłę miejską”¹ Procesy urbanizacyjne rozpatrywać więc należy również w skali większej niż granice administracyjne miast, w skali regionalnej. Miasta, zwłaszcza duże, są wówczas miejscami, z których nowe wzorce rozchodzą się do stref otaczających je i dalszych. Prezentowana praca dotyczy procesów urbanizacyjnych zachodzących w regionie.

Procesy urbanizacyjne analizowane są w 4 aspektach: funkcjonalnym, ekologicznym, społeczno-zawodowym i społeczno-kulturowym². Szczególnie interesujące są te procesy, które zachodzą na terenach otaczających wielkie miasta. W zakresie poszczególnych aspektów urbanizacji różnią się one od tych, które widoczne są na urbanizowanych terenach położonych z dala od aglomeracji. Ponadto wykazują one zróżnicowanie przestrzenne w zależności od odległości od miasta. Miejscowości położone blisko aglomeracji powiększają liczbę ludności oraz korzystają z wzrastającego poziomu i zakresu usług. Wokół aglomeracji, jako centralnego ośrodka wielkomiejskiego wykształca się strefa intensywnego zaludnienia³. Z drugiej strony występują miejscowości, zwykle położone dalej, charakteryzujące się ubytkiem lub mniejszym przyrostem ludności oraz gorszym wyposażeniem w usługi⁴. Podczas gdy wykształcanie się strefy intensywnego zaludnienia jest bardzo wyraźne, zjawisku urbaniza-

¹ W. Maik, *Osadnictwo*, w: *Województwo poznańskie. Zagadnienia geograficzne i społeczno-gospodarcze*, pod red. R. Domańskiego i S. Kozarskiego, Warszawa—Poznań 1986, s. 231 i n.

² E. Pietraszak, *Uwagi o aspektach i wskaźnikach urbanizacji wsi*, w: *Procesy urbanizacji kraju w okresie XXX-lecia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, pod red. J. Turowskiego, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1978, s. 237 i n.

³ S. Wierchosławski, *Ludność*, w: *Województwo poznańskie*, s. 155 i n.

⁴ R. Domański, *Modelowanie przekształceń sieci osadniczej w regionach rolniczych*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 1982, z. 2, s. 81 - 98.

cji społeczno-zawodowej i kulturowej na tym terenie nie zawsze towarzyszy zjawisko urbanizacji funkcjonalnej, czyli pojawianie się funkcji (usług) charakterystycznych dla miast. Wielka aglomeracja miejska staje się wówczas głównym, a czasem jedynym ośrodkiem usługowym dla terenów je otaczających. Wyposażenie w usługi, ośrodki handlowe itp. obszarów leżących w bezpośrednim sąsiedztwie aglomeracji może być wówczas gorsze, niż miejscowości położonych w większej odległości. Jest to tak zwany efekt miejskiego „cienia”. Obszary leżące w zasięgu cienia miasta powinny mieć lepsze połączenia komunikacyjne zwiększające dostępność do funkcji (usług) zlokalizowanych w mieście. Możliwość korzystania z usług miasta dotyczy jednak tylko takich funkcji, które nie muszą występować w miejscu zamieszkania (sklepy, punkty naprawcze, pralnie, biblioteki, kina). Nie tłumaczy natomiast niedorozwoju infrastruktury technicznej (wodociągi, kanalizacja, gaz, telefon) lub takich elementów infrastruktury społecznej istotnej w miejscu zamieszkania, jak: żłobki, przedszkola, szkoły podstawowe, podstawowe ośrodki zdrowia itp.

Zadaniem tej pracy jest zbadanie zróżnicowania przestrzennego wybranych aspektów urbanizacji (aspektów funkcjonalnych) w celu określenia zasięgu strefy o słabszym rozwoju usług, czyli zasięgu „cienia” miasta.

Przyjęto założenie, że obszary leżące w zasięgu cienia miasta charakteryzują się następującymi cechami:

1) przyrost liczby ludności jest tu większy niż na terenach leżących poza „cieniem” miasta;

2) bilans migracji ludności jest dodatni;

3) liczba ludności napływającej z miast przewyższa liczbę ludności napływającej ze wsi. Stosunek liczby ludności napływającej z miasta do liczby ludności napływającej ze wsi jest większy niż na terenach leżących dalej. Stosunek liczby ludności migrującej do miast do liczby ludności odpływającej na wieś jest większy niż poza zasięgiem „cienia” miasta;

4) liczba ludności przypadającej na jeden sklep jest wyższa niż na terenach położonych w większej odległości;

5) liczba osób przypadających na 1 miejsce w zakładach gastronomicznych jest większa niż na terenach poza „cieniem” miasta;

6) liczba punktów usługowych przypadających na 1000 mieszkańców jest mniejsza niż na terenach leżących poza strefą „cienia”. Wielkość sprzedaży podstawowych usług bytowych dla ludności jest mniejsza w zasięgu „cienia” miasta;

7) liczba mieszkańców przypadających na 1 punkt biblioteczny i na 1 miejsce w kinie jest większa niż na terenach leżących poza granicami „cienia”.

Wstępną weryfikację empiryczną, przy pomocy wybranych wskaźników, przeprowadzono na obszarach otaczających miasto Poznań. Za-

Ryc. 1. Zasięgi stref i pierścieni; I — granice stref, II — granice pierścieni, III — granice gmin

kres czasowy badań obejmował lata 1975-1985. W kolejnych etapach badaniami obejmowane były gminy, miasta oraz wsie położone w regionach leżących w różnych odległościach od miasta.

Pierwsza faza analizy przeprowadzona została na poziomie gmin otaczających Poznań w 2 strefach. I strefa obejmuje gminy bezpośrednio przylegające do miasta. Gminy te są następujące: Czerwonak, Dopiewo, Kleszczewo, Komorniki, Kórnik, Mosina, Rokitnica, Suchy Las, Swarzędz, Tarnowo Podgórne oraz miasta Luboń i Puszczkowo. Strefa II obejmuje gminy: Brodnica, Buk, Duszniki, Kaźmierz, Kostrzyn, Murowana Goślina, Oborniki, Pobiedziska, Stęszew, Szamotuły, Śrem, Środa Wielkopolska i Zaniemyśl (ryc. 1). Obie wyznaczone strefy scharakteryzowano przy pomocy wybranych wskaźników pozwalających na sprawdzenie przyjętych założeń.

Przeprowadzona analiza dała następujące wyniki:

1. W okresie 1975-1985 r. wzrost liczby ludności w gminach I strefy wynosił 13,7‰, podczas gdy w strefie II wynosił 10,5‰. W obu strefach tylko w 2 gminach wystąpił spadek liczby ludności w 1985 r. w stosunku do roku 1975. W strefie I jest to gmina Rokietnica, w strefie II — Stęszew. Jeszcze większe różnice widoczne są w przyroście ludności wsi i miast. Przyrost ludności wiejskiej w strefie I wynosił 14,8‰, w strefie II tylko 4,5‰. Odpowiednie wartości dla miast wynosiły 17,5‰ i 16,7‰. Wyznaczone strefy są więc wyraźnie zróżnicowane pod względem przyrostu liczby ludności, zwłaszcza ludności wiejskiej.

2. Przyrost liczby ludności jest wynikiem przyrostu naturalnego i ruchów migracyjnych. Zróżnicowanie kierunków i wielkości migracji jest bardzo ważnym elementem pozwalającym na wyznaczenie zasięgu cienia miasta.

Zróżnicowanie salda migracyjnego w obydwu analizowanych strefach jest bardzo silne. W strefie I w okresie 1975-1985 r. wynosiło ono +5127 osób, natomiast w II strefie było ujemne, a jego wartość wyniosła —1017 osób⁵. Strefa I przylegająca bezpośrednio do Poznania jest więc wyraźnie strefą napływu ludności, podczas gdy dalej położone tereny stanowią teren odpływu, teren wymywania. W strefie I dodatnim saldem migracji charakteryzowało się 8 gmin: Czerwonak, Swarzędz, Mosina, Suchy Las, Tarnowo Podgórne, Komorniki oraz Luboń i Puszczkowo. 4 pozostałe gminy (Dopiewo, Kleszczewo, Kórnik i Rokietnica) miały ujemne wartości salda migracyjnego. W świetle tego kryterium ww. 4 gminy nie mogły być zaliczane do strefy cienia miasta Poznania. Zróżnicowanie salda migracyjnego w strefie I widoczne jest również w podziale na miasto i wieś. Saldo migracji na terenach wiejskich I strefy w okresie 1975-1985 r. wynosiło —160 osób. Dodatnim saldem charakteryzowało się 5 gmin. Wartość —160 dla 10 lat można jednak uznać za stosunkowo mało istotną dla terenów położonych w bezpośrednim sąsiedztwie wielkiego miasta, jakim jest Poznań. Tylko w 1 gminie (z 5 gmin o ujemnym saldzie migracji ludności wiejskiej) saldo ujemne występowało we wszystkich badanych latach. Była to gmina Kórnik. W pozostałych saldo migracji przyjmowało zarówno dodatnie, jak i ujemne wartości.

Z 5 miast znajdujących się w strefie I 4 mają bardzo silne dodatnie salda migracji. Tylko miasto Kórnik charakteryzują wartości ujemne.

Inaczej kształtowała się migracja ludności na terenie strefy II. 9 z 13 gmin charakteryzuje ujemne saldo migracyjne. Są to następujące gminy: Murowana Goślina, Pobiedziska, Kostrzyn, Zaniemyśl, Brodnica, Stęszew, Buk, Duszniki i Kaźmierz. 4 pozostałe gminy (Oborniki, Środa Wielkopolska, Śrem i Szamotuły) mają salda dodatnie. Wszystkie jednak gminy

⁵ Obliczenia obejmują wszystkie lata okresu 1975 - 1985 z wyjątkiem 1976 r.

tej strefy mają ujemne salda migracji ludności wiejskiej, których łączna wartość w okresie 1975-1985 r. wyniosła -6766 osób. Jest to wartość bardzo wysoka, zwłaszcza jeżeli porównamy ją z wartością -160 charakteryzującą tereny wiejskie strefy I⁶. Dodatkowo saldo migracji pojawia się tu tylko sporadycznie i nie osiąga wówczas wysokich wartości. Również miasta położone w strefie II różnią się pod względem wielkości salda migracyjnego od miast strefy I. Tylko miasto Buk ma niskie dodatnie saldo, które wynosiło +100. 4 większe miasta, tzn. Oborniki, Środa Wielkopolska, Śrem i Szamotuły, miały stosunkowo duże dodatnie salda migracyjne. W trzech pierwszych z ww. miast dodatnie saldo występowało we wszystkich kolejnych latach badanego okresu. W Szamotulach pojawiały się również wartości ujemne. Wysokie dodatnie wartości salda migracyjnego tych miast wpłynęły na pojawienie się dodatniego salda migracji w odpowiednich gminach pomimo ujemnego salda na terenach wiejskich.

Ze względu na wysokie ujemne saldo migracji na terenach wiejskich gminy te można jednak włączyć do terenów leżących poza zasięgiem „cienia” miasta.

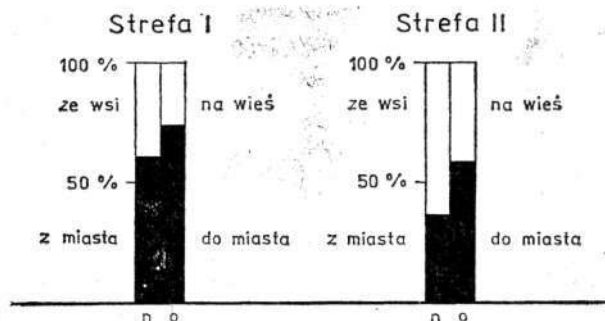
3. Kolejnym kryterium wyznaczania zasięgu oddziaływania „cienia” miasta są kierunki migracji ludności. Podobnie jak wielkość migracji, są one wyraźnie zróżnicowane w obu badanych strefach.

Liczba ludności napływającej do strefy I z miast jest większa niż liczba ludności napływającej ze wsi. Większa jest również liczba ludności migrującej do miast niż liczba ludności przynoszącej się na wieś. Odpowiednie wartości napływu wynoszą 59,2% i 40,8% oraz odpływu 72,8% i 27,2%. Tylko w 4 gminach wśród ludności napływowej przeważa ludność wiejska (Dopiewo, Kleszczewo, Kórnik i Rokietnica). Są to więc te same gminy, które charakteryzowało ujemne saldo migracji, podczas gdy wszystkie pozostałe gminy miały saldo dodatnie. Przewaga ludności migrującej do i z miast nad ludnością migrującą na wieś i ze wsi występuje zarówno w miastach, jak i na terenach wiejskich tej strefy.

Wśród ludności napływowej w strefie II przeważa ludność z terenów wiejskich. W odpływie, podobnie jak w strefie I, dominuje kierunek do miast. Przewaga ludności odpływającej do miast nie jest jednak tak duża jak w strefie I. Odpowiednie wartości wynoszą tu 35,6% i 74,4% oraz 58,6% i 41,4% (ryc. 2).

4. Jednym z założeń dotyczących cienia miasta jest niedorozwój niektórych funkcji, pojawiający się na obszarze objętym jego zasięgiem. Widoczny jest on zwłaszcza w porównaniu z terenami leżącymi poza jego granicami. Założenie to opiera się na stwierdzeniu, że mieszkańcy obsza-

⁶ Istotne jest tutaj, że liczba ludności wiejskiej w strefie I i II jest podobna.. W 1975 r. w strefie I wynosiła ona 84268 osób, w strefie II 93596 osób. W 1985 r. odpowiednie wartości wynosiły 93767 i 97358 osób.

Ryc. 2. Kierunki migracji ludności w strefach w okresie 1975 - 1985.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych z Roczników Statystycznych Województwa Poznańskiego 1975 - 1985 r.

ru położonego w pobliżu wielkiego miasta, mający łatwiejszy dostęp do niego, korzystają z usług (funkcji) tam się znajdujących.

Kolejną cechą charakteryzującą sytuację obszaru objętego zasięgiem „cienia” miasta jest liczba osób przypadających na 1 sklep. Różnica pomiędzy gminami należącymi do I i do II strefy, podobnie jak w przypadku 3 poprzednich cech, jest bardzo wyraźna. Widoczna jest zarówno w analizie gmin, miast, jak i obszarów wiejskich. Liczba osób przypadających na 1 punkt sprzedaży w handlu detalicznym w I strefie wynosi:

	1975	1980	1985
ogółem	246,7	240,1	244,4
wieś	—	274,4	288,6
miasto	—	205,8	200,2

Odpowiednie wartości na terenie strefy II są następujące:

	1975	1980	1985
ogółem	140	159,6	161,0
wieś	—	200,9	209,4
miasto	—	118,3	112,7

Przedstawione wartości wyraźnie wskazują na lepsze wyposażenie II strefy w ośrodki handlu uspołecznionego. 4 gminy strefy I: Dopiewo, Kleszczewo, Kórnik i Rokietnica nie odbiegają w tym wypadku od pozostałych gmin tej strefy.

5. Liczba osób przypadających na 1 miejsce w zakładach gastronomicznych jest kolejną wartością charakteryzującą gminy należące do I i II strefy. Wartości uzyskane dla lat 1980 i 1985 są tutaj następujące:

Strefa I	1980	1985	Strefa II	1980	1985
ogółem	49,2	68,4	ogółem	38,6	40,6
miasto	36,0	58,8	miasto	19,7	24,7
wieś	62,3	77,9	wieś	57,4	56,4

Podobnie jak w przypadku liczby osób przypadających na 1 placówkę w handlu uspołecznionym, zróżnicowanie obu stref pod względem liczby osób na 1 miejsce w zakładach gastronomicznych jest wyraźne. Zdecydowanie lepsza sytuacja jest w strefie II, oddalonej od Poznania, w której we wszystkich przypadkach liczba osób na 1 miejsce jest niższa. W strefie I można ponadto zauważyć wyraźne pogorszenie się warunków (wzrost wartości) zarówno w miastach, jak i na wsi. W strefie II wzrost wartości nie jest tak znaczny i pojawia się tylko w miastach. Prawdopodobnie sytuacja taka wywołana jest zarówno zmianami w liczbie ludności tych obszarów, jak również zbyt wolnym rozwojem usług w strefie I.

6. Dla ludności mieszkającej w określonym regionie liczba placówek usługowych i ich rodzaj jest jednym z istotnych czynników określających warunki życia. W tym wypadku liczba placówek usługowych (usług bytowych) przypadających na 1000 osób jest w obu strefach bardzo podobna. W strefie I wartości dla lat 1975, 1980 i 1985 wynoszą odpowiednio: 8,0; 10,6 i 11,2. W strefie II — 7,7; 9,1 i 10,7. Jak widać, różnice pomiędzy obu obszarami są rzeczywiście niewielkie z małą przewagą (wskazującą jednak na lepsze warunki) w strefie I. Do usług bytowych zaliczone zostały w tym wypadku następujące rodzaje usług: usługi przemysłowe, w tym kowalsko-ślusarskie, motoryzacyjne, stolarskie; usługi budowlane, usługi handlowe, pralnicze, turystyczne oraz niektóre usługi o charakterze osobistym⁷. Są to więc zarówno zakłady usługowe, z których korzysta się w codziennym życiu, jak również usługi sporadycznie świadczone wybranym grupom osób, jak np.: meblarskie, budowlane czy samochodowe, czyli usługi, z których korzysta się nawet jeżeli zakłady usługowe nie są zlokalizowane w bezpośrednim sąsiedztwie. Z usług meblarskich zakładów usługowych w Swarzędzu korzysta bardzo duża liczba osób nie mieszkających na tym terenie. Zapotrzebowanie ze strony ludności miejscowej nie było przyczyną lokalizacji tylu zakładów usługowych (meblarskich) w tej gminie lub zakładów mechaniki pojazdowej w gminie Tarnowo Podgórne. Dodatkowym wskaźnikiem określającym sytuację w zakresie usług jest wielkość sprzedaży wybranych usług bytowych, tj. usług pralniczych i usług o charakterze osobistym dla ludności. Wartości tu otrzymane różnicują w większym stopniu obie strefy. W 1980 r. wielkość sprzedaży wybranych usług bytowych w zł/1 mieszkańca w strefie I wynosiła 111,6, w strefie II — 101,4. W 1985 r. odpowiednio wartości wynosiły 198 i 274. Wartości uzyskane dla strefy I

⁷ Uchwała Rady Ministrów nr 203 w sprawie rozwoju usług dla ludności.

są wartościami wyższymi niż w rzeczywistości. W Mosinie znajduje się jeden z zakładów Wojewódzkiej Spółdzielni Usług Pralniczych „Świt”. Świadczy on usługi dla ludności całego województwa (w tym również dla miasta Poznania). Wielkość sprzedaży usług pralniczych w 1985 r. wynosiła tu ponad 19 tys. zł, podczas gdy w większych miastach, takich jak Luboń czy Swarzędz, wynosiła 5 tys. i niecałe 2 tys. zł. Różnica pomiędzy strefą I i strefą II jest więc w rzeczywistości większa i wskazuje na niższe wydatki przypadające na 1 mieszkańca w strefie I. Przedstawione wartości należy jednak interpretować z dużą ostrożnością jeżeli odnosimy je do całej gminy. Analiza sprzedaży usług i punktów usługowych wykazuje, że są one lokalizowane głównie w miastach obu stref. Sytuacja na terenach wiejskich zarówno dalej, jak i bliżej Poznania może być w tym wypadku na niektórych obszarach zbliżona.

7. Biblioteki i kina są jednym z podstawowych rodzajów usług sfery kulturalnej. Liczba placówek bibliotecznych, do których zalicza się biblioteki, filie i punkty biblioteczne w obydwu badanych strefach zmalała (w strefie I z 129 do 125, a w strefie II z 356 do 332) w okresie 1980 - 1985. Liczba bibliotek nie jest jednak wystarczającą informacją określającą wyposażenie i dostępność do tego rodzaju placówek kulturalnych. Powierzchnia strefy I jest zdecydowanie mniejsza od strefy II. Większa ilość placówek nie wskazuje więc jednoznacznie na lepszą dostępność do bibliotek. Lepszą miarą chociaż też nie wystarczającą jest liczba osób przypadających na 1 bibliotekę. W strefie I w latach 1975 - 1985 wartość tego wskaźnika nie uległa właściwie zmianie. W 1975 r. wynosiła 1687 osób/1 bibliotekę, w 1985 r. — 1690. Nieco niższą wartość miała w 1980 r. — 1442 osoby. W stosunku do tego roku sytuacja uległa więc pogorszeniu zarówno na wsi, jak i w mieście. Podobna tendencja w latach 1980 - 1985 występowała w strefie II. Odpowiednie wartości wynosiły tutaj: dla całej strefy 917 i 1148, dla wsi 333 i 368, dla miasta 1761 i 2276. W 1975 r. ilość mieszkańców przypadających na 1 bibliotekę wynosiła 622. Sytuacja pogarsza się więc tutaj już od 1975 r. Niemniej jednak wszystkie wartości strefy II są mniejsze od wartości występujących w strefie I. Wskazują więc na lepszą dostępność ludności mieszkającej w strefie II do bibliotek.

W obydwóch badanych strefach kina zlokalizowane są w zasadzie tylko w miastach. Wyjątkiem jest gmina Kaźmierz (strefa II) i Suchy Las (strefa I). Liczbę osób przypadających na 1 miejsce w kinie obliczono więc tylko w stosunku do ludności miast i dwóch ww. gmin. Liczba osób przypadających na 1 miejsce w kinie w strefie I wynosiła 55,7 w 1980 r. i 60,1 w 1985 r.; w strefie II — 48,4 i 51,8. Jeżeli wskaźnik ten odniesiemy do całej gminy, w której znajduje się kino, odpowiednie wartości dla strefy I wynoszą wówczas 88,3 i 93,8, a w strefie II — 83,4 i 87,2. Istotniejsze jest jednak pierwsze z wymienionych podejść. Ze względu na malejącą popularność kin można przyjąć, że bardzo mała

liczba osób korzysta z kina, jeżeli nie znajduje się ono w bezpośrednim sąsiedztwie miejsca zamieszkania czy miejsca pracy⁸.

Wyróżnione dwie strefy otaczające miasto Poznań — tj. strefa I, którą tworzą gminy przylegające bezpośrednio do miasta i strefa II przylegająca do strefy I — są obszarami różniącymi się od siebie w wyraźnym stopniu. Strefa I jest to obszar napływu (głównie ludności z miast) i odpływu migracyjnego (również w kierunku miast). Jest to strefa o wyraźnym dodatnim saldzie migracyjnym. W porównaniu z II strefą jest ona gorzej wyposażona w placówki handlowe, usługowe i kulturalne, a więc odpowiada charakterystyce „cienia” miasta. Strefa II jest strefą wymywania, strefą o ujemnym saldzie migracyjnym przede wszystkim na terenach wiejskich, również jednak w niektórych miastach. Jest to strefa o większej dostępności do placówek handlowych, usługowych itp. niż strefa I.

Obydwie strefy, tj. strefa II i strefa I, mają bardzo nieregularne kształty powierzchni. Granice strefy I oddalone są od Poznania od 5 do 20 km, strefy II — od 5 do ponad 30 km. Strefa I obejmuje więc tereny położone zarówno w bezpośrednim sąsiedztwie Poznania, jak i obszary położone w znacznej odległości od miasta. Do strefy II należą zarówno miejscowości położone w odległości ponad 30 km, jak i 5 km od Poznania (np. w gminie Śrem). Wyniki analizy stref wyznaczonych przez granice gmin są więc w pewnym stopniu uproszczeniem, jeżeli założymy, że interesujące nas cechy zmieniają się wraz z odległością od miasta. Dlatego też badania rozszerzone zostały o analizę przeprowadzoną na obszarach wyznaczonych przez koncentryczne pierścienie, których środek znajduje się w centrum Poznania. Wyznaczone pierścienie mają szerokość około 5 km. Pierwszy, ze względu na nieregularny kształt miasta, przecina granice Poznania. W następnym pierścieniu znajdują się więc tereny bezpośrednio graniczące z obszarem Poznania, jak również z pierścieniem 1. Jest to konieczne, jeżeli chcemy uniknąć zbyt dużych różnic w odległości od granic miasta w pierścieniu pierwszym (ryc. 1). W tak wydzielonych pierścieniach znajduje się 12 miast i kilkadziesiąt wsi. Ze względu na większą ilość informacji o miastach analizę przeprowadzono osobno dla miast i terenów wiejskich.

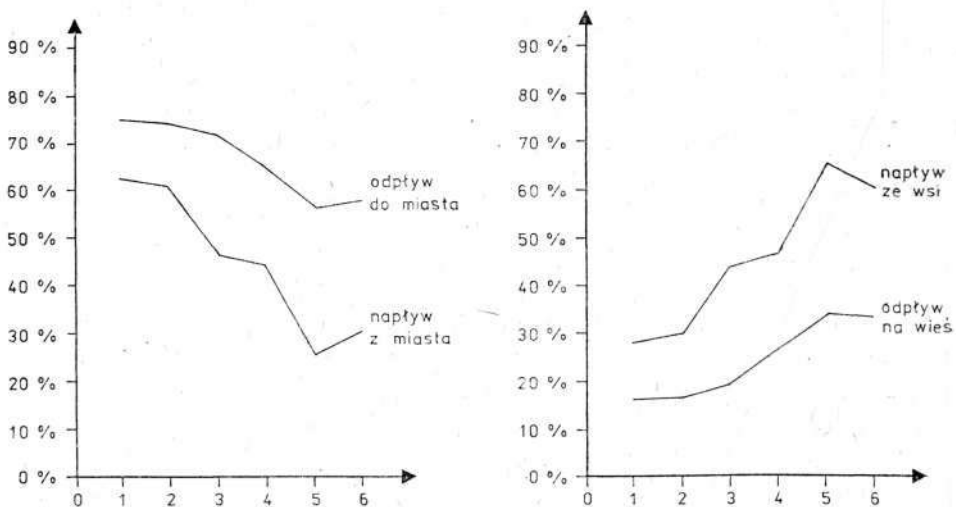
Przyrost liczby ludności w miastach w okresie 1975 - 1985 r. w kolejnych pierścieniach był następujący: 113,5%, 122%, 108,6%, 106%, 120,5% i 115,5%. W miarę wzrostu odległości od Poznania wartości przyrostu liczby ludności wyraźnie maleją. Dopiero w pierścieniu 5 pojawia

⁸ Badania ankietowe przeprowadzone w ramach CPBR 1.7. w Zagłębiu Konińskim wykazały, że ludność Zagłębia mieszkająca poza Koninem i innymi miejscowościami, w których zlokalizowane są kina, w rzeczywistości nie chodzi do kina.

się wartość większa niż w pierścieniach poprzednich. Miasta Buk i Oborniki należące do tego pierścienia znajdują się w II strefie gmin, a więc gmin nie przylegających bezpośrednio do miasta Poznania.

Bardzo ważną cechą jest wartość salda migracji ludności. W kolejnych pierścieniach wynosiło ono: +1419, +3514, +512, -1035, +1724, +2045. Ujemne saldo migracji w 4 pierścieniu i zdecydowanie niniejsze saldo w pierścieniu 3 (mniejsze w porównaniu z obszarami leżącymi bliżej Poznania) wskazywałyby na to, że obszary leżące poza zasięgiem „cienia” miasta znajdują się bliżej granic miasta niż wynikałoby to z analizy przeprowadzonej w strefach. Pierścień 4, który wg kryterium salda migracyjnego leży zdecydowanie poza „cieniem” miasta oraz pierścień 3, który można traktować jako obszar przejściowy obejmują zarówno tereny leżące w strefie II, j.k i w strefie I.

Wyraźne różnice w kierunkach migracji pojawiają się w kolejnych pierścieniach. Najwyższe wartości napływu ludności z miasta i odpływu do miast mają pierścienie 1 i 2. W miarę oddalania się od miast

Ryc. 3. Kierunki migracji ludności (w pierścieniach)

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych NSP z 1978 r.

sta wartości te maleją. W pierścieniu 3 i 4 liczba ludności przybywającej z miasta i ze wsi jest prawie wyrównana (ryc. 3). W kolejnym pierścieniu liczba ludności przybywającej ze wsi jest już zdecydowanie większa niż liczba ludności z miasta. We wszystkich pierścieniach liczba ludności przenosząca się do miast jest większa niż liczba ludności migrująca na wieś. W 1 i 2 pierścieniu wartość ta jest jednak najwyższa (i prawie jednakowa). W miarę oddalania się od Poznania dosyć gwałtownie maleje. Stosunek liczby ludności migrującej z miast i wsi oraz przenoszącej się do miast i na wieś zmienia się zgodnie z przyjętym założeniem.

W przypadku napływu ludności maleje on od wartości 2,0 do 0,5. W przypadku odpływu ludności z 3,8 do 1,6. W obu wypadkach najmniejsze wartości pojawiły się w pierścieniu 5 (0,4 i 1,4).

Wszystkie trzy zanalizowane kryteria wskazują na to, że „cień” miasta Poznania nie obejmuje obszarów całych gmin strefy I. Obejmuje miasta znajdujące się w pierścieniu 1 i 2. Poza tymi obszarami znajduje się strefa o charakterze przejściowym. Pierścień 4 ze względu na ujemne saldo migracyjne znajduje się już zdecydowanie poza zasięgiem „cienia” miasta.

Charakterystyka wyposażenia miast w poszczególnych pierścieniach w wybrane placówki infrastruktury społecznej potwierdza wyżej przedstawiony wniosek. Wartości wybranych wskaźników zmieniają się w określony sposób wraz ze wzrostem odległości od Poznania (ryc. 4).

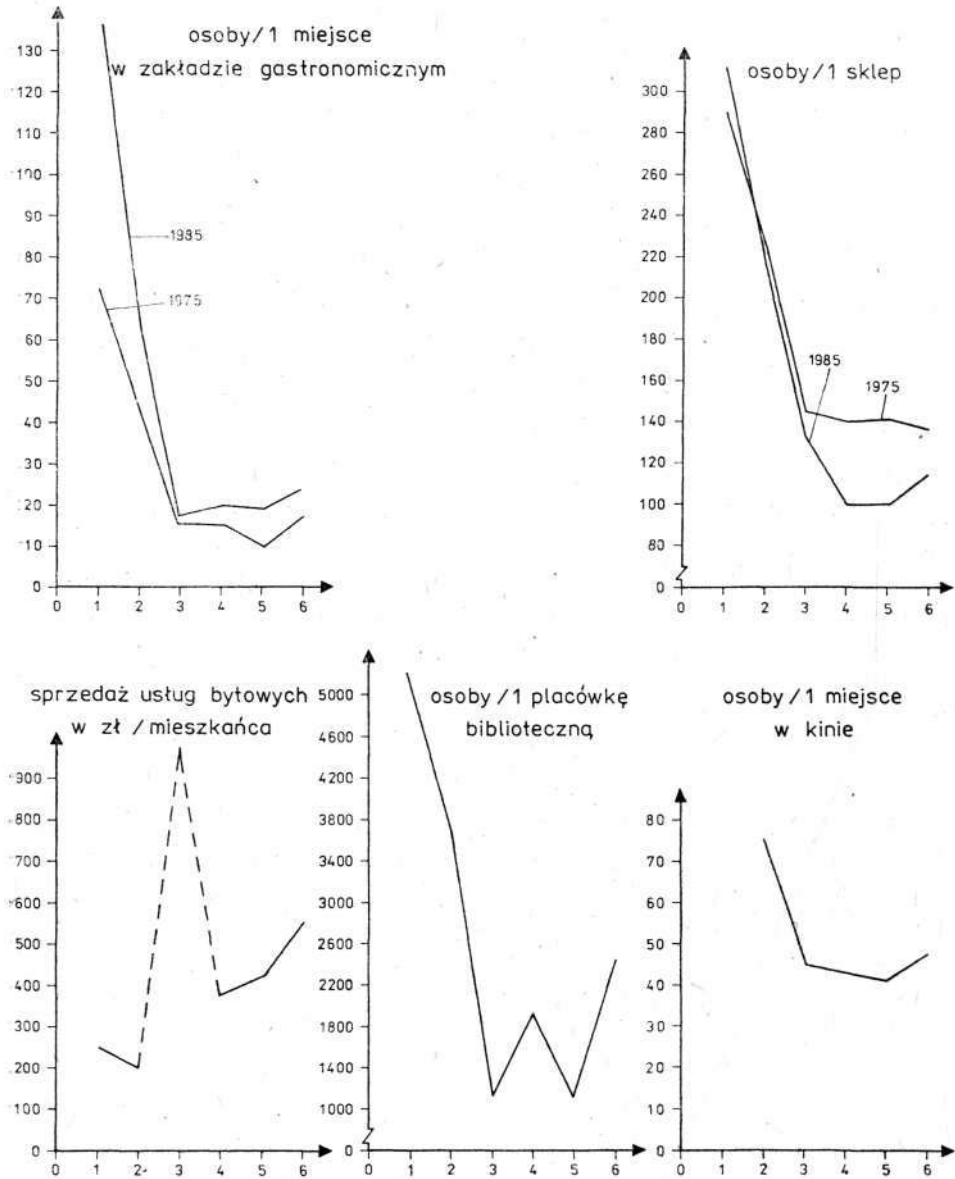
a) Liczba mieszkańców przypadających na 1 placówkę handlową w 1975 r. wynosiła w pierścieniu pierwszym 294. W kolejnych pierścieniach wartości tego wskaźnika maleją i wynoszą odpowiednio: 226, 143, 139, 140 i 137. Wyraźna różnica widoczna jest pomiędzy dwoma pierwszymi pierścieniami i resztą pierścieni, w których sytuacja jest mniej więcej jednakowa. W 1985 r. odpowiednie wartości w kolejnych pierścieniach wynosiły: 319, 219, 132, 99, 99, 113. Wartość pierścienia 3 można uznać za wartość przejściową. Może to być wyrazem rozszerzania się zasięgu „cienia” miasta Poznania;

b) Liczba osób przypadających na 1 miejsce w zakładach gastronomicznych zmienia się w podobny sposób. W 1975 r. odpowiednie wartości wynosiły 72, 39, 15, 15, 10 i 22. Podobnie jak w przypadku liczby osób przypadających na 1 placówkę handlową, pierścień 1 i 2 wyraźnie różnią się od podobnych do siebie pierścieni 3, 4 i 5. W 1985 r. odpowiednie wartości wynosiły 138, 61, 17, 20, 19 i 24. W obu wypadkach, podobnie jak w przypadku placówek handlowych, ponowne zmiany wartości (wzrost) można zauważyć w pierścieniu 6;

c) Wartość sprzedaży wybranych usług bytowych na 1 mieszkańca w pierwszych 2 pierścieniach jest mniejsza niż w pozostałych (około 2 razy). Bardzo wysoka wartość, która pojawiła się w pierścieniu 3 wynika z faktu, że w Mosinie, jak już wspomniano, znajduje się zakład Wojewódzkiej Spółdzielni Usług Pralniczych „Świt”. W następnych pierścieniach wartości tego wskaźnika są podobne do siebie;

d) Liczba osób przypadających na 1 placówkę biblioteczną również zmienia się w podobny sposób, jak ww. wskaźniki. Pierwsze dwa pierścienie charakteryzują wysokie wartości tego wskaźnika — 5256 i 3637 osób. W następnych wartości są już zdecydowanie niższe i zbliżone do siebie — 1172, 1948, 1086 i 2423 w pierścieniu 6;

e) Ostatni z analizowanych wskaźników wykazuje podobne tendencje zmian. Pierścień 2 wyraźnie różni się (gorszymi warunkami) od pozostałych. W pierścieniu 1 nie ma kina.

Ryc. 4. Wskaźniki infrastruktury społecznej dla miast (w kolejnych pierścieniach)

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych z Roczników Statystycznych Województwa Poznańskiego 1975 - 1985.

Przedstawiona analiza bardzo wyraźnie potwierdza wniosek wysunięty na podstawie kierunków zmian wartości pierwszych trzech wskaźników dotyczących przyrostu i migracji ludności. Wynika z niej, że „cień” miasta Poznania obejmuje najprawdopodobniej 1 i 2 pierścienie, a więc nie obejmuje całego obszaru, jaki został wyznaczony przez gminy strefy I. Granica „cienia” może przebiegać w obrębie pierścienia 3, który przy

mniej, ale jeszcze dodatnim saldzie migracyjnym, pod względem cech opisujących wybrane elementy poziomu życia ludności zbliżony jest do pierścieni następnych.

Ze względu na stosunkowo małą liczbę miast do przedstawionych wniosków należy podchodzić z pewną ostrożnością. Niemniej jednak istotna zbieżność kierunków zmian wszystkich wskaźników w dużym stopniu potwierdza istnienie „cienia” miasta oraz pozwala na przybliżone określenie jego zasięgu.

W wyznaczonych pierścieniach zlokalizowanych jest kilkadziesiąt wsi. Ich analiza mogłaby pozwolić na potwierdzenie zaprezentowanych powyżej wniosków i precyzyjniejsze wyznaczenie zasięgu oddziaływania „cienia” Poznania. Ze względu na brak informacji statystycznej, jednostki wiejskie scharakteryzowane są przy pomocy innej, nie tak licznej grupy wskaźników. Możliwe do uzyskania dane obejmują liczbę osób przypadających na 1 sklep, dostępność do komunikacji autobusowej i kolejowej oraz dostępność do komunikacji autobusowej miejskiej.

W pierwszych trzech pierścieniach liczba ludności wsi jest podobna. Zmniejsza się jednak wielkość poszczególnych jednostek osadniczych w miarę oddalania się od miasta (1311, 566 i 509 osób). Czwarty pierścień zamieszkuje prawie 2 razy mniej osób (średnia wielkość wsi — 290 osób). Średnia liczba mieszkańców przypadających na 1 wieś wzrasta ponownie w pierścieniu 5 do 542 osób.

Wartość liczby osób przypadających na 1 placówkę handlową zmniejsza się wyraźnie wraz ze wzrostem odległości od Poznania. W kolejnych pierścieniach wartości są następujące: 1311, 566, 509, 290 i 542. Trudno jest na ich podstawie wskazać granicę „cienia”. Jeżeli jednak pierścienie 1 i 2 potraktujemy łącznie, granica ta wyraźnie się zaznaczy. Kolejne wartości wynoszą wówczas 938, 509, 290 i 542. Najlepsza sytuacja w obu wypadkach jest w pierścieniu 4, co pokrywa się z wynikami uzyskanymi w analizie miast. Najgorsze warunki mają obszary położone najbliżej Poznania.

Ciekawie przedstawia się analiza dostępności do środków komunikacji, a tym samym do Poznania. Prawie połowa miejscowości (56% i 47%) dwóch pierwszych pierścieni połączona jest z Poznaniem środkami komunikacji miejskiej. Średnia odległość do przystanków PKP wynosi 5,8 km, a do przystanku PKS — 4,2 km.

Dwa pierwsze pierścienie mają zdecydowanie większą dostępność do komunikacji miejskiej niż pozostałe. Zasięg komunikacji miejskiej zmniejsza się dosyć gwałtownie w 3 i 4 pierścieniu. Jednocześnie jednak w pierścieniu 4 zauważyć można istotny wzrost liczby wsi obsługiwanych przez komunikację PKS. Wzrasta jednak również ilość miejscowości nie posiadających żadnego przystanku. W kolejnych pierścieniach ich udział wynosi: 12,3%, 30,0%, 38,0% i 33,3%. Średnia odległość do przystanków PKS we wszystkich pierścieniach waha się od 3,8 km do 7 km. Wzrost

Dostępność do środków komunikacji

Pierścienie	% miejscowości z przystankami			Średnia odległość do przystanków (km)	
	PKP	PKS	M*	PKP	PKS
1	19	44	56	5,8	4,5
2	18	43	47	5,8	3,8
3	13	42	19	5,0	4,0
4	7	55	7	7,0	4,3
5	11	67	—	8,2	7,7
1 + 2	18,5	43,5	51,5	5,8	4,2

* komunikacja miejska

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych NSP 1978 r.

liczby miejscowości obsługiwanych przez PKS (połączenia bezpośrednie) nie równoważy więc dostępności zmniejszonej przez wzrost udziału miejscowości bez przystanków oraz spadek miejscowości obsługiwanych bezpośrednio przez PKP i komunikację miejską. Średnia odległość do przystanku PKP wynosi ponad 4 km. Potwierdza to ogólnie przyjmowane stwierdzenie, że gorsze wyposażenie w różnego rodzaju usługi na terenach położonych w zasięgu „cienia” miasta rekompensowane jest w pewnym stopniu lepszą dostępnością komunikacyjną do tego miasta. Nie oznacza to jednak, że dostępność komunikacyjna jest wystarczająco dobra.

Podobnie jak w przypadku analizy stref (gmin), liczba osób przypadających na 1 zakład usługowy wskazuje na lepsze wyposażenie obszarów położonych bliżej miasta. Interpretacja tych wartości jest jednak również taka sama. Wzrost liczby zakładów usługowych (często jednego rodzaju) bezpośrednio poza granicami miasta nie wpływa na rzeczywiste polepszanie się obsługi ludności mieszkającej na tym obszarze. Niewielka liczba zanalizowanych cech potwierdza istnienie „cienia” miasta Poznania. Nie pozwala jednak na bardziej precyzyjne niż w pierwszych 2 etapach analizy wyznaczenie jego zasięgu. Konieczne jest przeprowadzenie dalszych badań przy pomocy pozostałych wskaźników poziomu rozwoju usług, a przede wszystkim poziomu i kierunków migracji.

Badanie zróżnicowania przestrzennego jednego z elementów poziomu życia, jakim jest infrastruktura społeczna, jest istotnym zagadnieniem dla przeprowadzenia oceny zagospodarowania przestrzennego każdego regionu. Celem gospodarowania w przestrzeni m. in. jest bowiem zbliżenie poziomu życia w subregionach do optimum społecznego oraz polepszanie przestrzennej dostępności do szans życiowych, zwłaszcza szans wyższego rzędu. Szczególną uwagę należy więc zwrócić na tereny, na których poziom usług jest niższy niż gdzie indziej. Rekompensowany może on być w pewnym tylko stopniu i w pewnych zakresach przez zwiększoną dostępność do usług znajdujących się w mieście czy

w innym regionie. W rozwoju takich obszarów szczególną uwagę należy więc zwrócić na optymalną sieć powiązań komunikacyjnych. Pozwoli to na utrzymanie nierównomierności w przestrzennym zagospodarowaniu i korzystanie z korzyści koncentracji⁹. W badanym przypadku dostępność z interesującej nas strefy "cienia" do Poznania jest zróżnicowana i sięga kilkudziesięciu minut. Zróżnicowana jest również częstotliwość kursów PKS i PKP, co wpływa w niektórych przypadkach na pogorszenie się dostępności do miasta.

Zapewnienie optymalnej dostępności do miasta centralnego z otaczającej go strefy „cienia” tzn. obszarów o niższym relatywnie poziomie rozwoju usług stwarza dodatkowe problemy istotne w planowaniu rozwoju samego miasta. W planach dotyczących rozwoju usług w centralnie położonym mieście należy wówczas uwzględniać zwiększoną liczbę ludności, tzn. liczbę ludności miasta powiększoną o liczbę ludności strefy „cienia”. Dodatkowa liczba ludności może być ważona liczbą osób dojeżdżających do pracy w mieście, a więc osób korzystających najczęściej z usług miejskich. Wszystkie wskaźniki określające poziom życia ludności w mieście powinny być odnoszone do tak powiększonej liczby ludności. Zagadnienie zróżnicowania przestrzennego niektórych aspektów procesów urbanizacji zachodzących w strefie oddziaływania wielkiego miasta jest więc równie istotne dla tych obszarów, jak i samej aglomeracji.

Prezentowane opracowanie jest wstępnym etapem badań nad zróżnicowaniem przestrzennym procesów urbanizacji zachodzących na obszarach znajdujących się w zasięgu oddziaływania wielkich aglomeracji miejskich. Dalsze badania obejmować powinny takie zagadnienia jak zróżnicowanie zasięgu „cienia” w zależności od zmian wielkości miasta oraz jego struktury funkcjonalnej, z którą wiąże się m.in. dojazdy do pracy. Innym problemem łączącym się z tym zagadnieniem jest stopień wyposażenia poszczególnych obszarów w elementy infrastruktury społecznej w opinii ludności tam mieszkającej. Odczucia mieszkańców mogą nie odzwierciedlać wniosków otrzymanych z analizy danych statystycznych. Badania takie mogą pozwolić na szukanie przyczyn migracji (preferencji) ludności mieszkającej na terenach o różnym wyposażeniu w usługi i położonych w różnej odległości od miast o różnej wielkości i strukturze.

THE „SHADOW” OF A BIG TOWN. URBANIZATION PROCESSES IN POZNAN AREA

Summary

Urbanization processes which take place in functional, ecological, socio-professional and socio-cultural planes play an increasingly important role not only in

⁹ R. Domański, *Przestrzenne zagospodarowanie województwa*, w: *Województwo poznańskie*, s. 555 i n.

towns but also in areas situated outside towns. Those processes are of specific character in areas located in close vicinity to big agglomerations, since professional and cultural urbanization is not always accompanied here by the urbanization of functions. Around a town appears a distinct zone of the influx of people, mostly townspeople. It is a zone characterized by a poorer development of services in comparison with areas more distant from a town. The shortage of services is compensated to some extent by better communication facilities connecting such a zone with the agglomeration. A zone of that kind is called a "shadow" of a town. The range of Poznań "shadow" has been determined and characterized by the following indicators: the growth of population, migration balance, directions of migration, number of trade, catering and service institutions, libraries and movie-theatres. The study was conducted in selected zones around Poznań. The range of Poznań "shadow" is delimited by the borders of communes adjacent to the town or by the two closest rings (up to 10 km.). The third ring (10 - 15 km. from the town) is a transition zone. The study of spatial differentiation of urbanization processes is important for planning the development of the agglomeration and the areas adjacent to the town.